ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 120, Eylül 2021, s. 113-125

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.52129>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
18.07.2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.09.2021

Dr. Öğrencisi Shukhrat SAIDMURODOV

Sakarya Üniversitesi, Siyasi Bilgiler Fakültesi, İktisad Bölümü
shuhrat.line@gmail.com
ORCID : 0000-0002-6655-7413

COVID-19 PANDEMİSİNİN ORTA ASYA ÜLKELERİNİN EKONOMİSİNE ETKİSİ

Öz

Küresel COVID-19 salgını, bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi Orta Asya ülkelerinin ekonomileri üzerinde de önemli derecede olumsuz etkiler yaratmış ve bölgenin ekonomik refahı risk altına girmiştir. Günümüzde, COVID-19 salgını küresel bir sorun haline gelmiş durumdadır. Bu sebepten dolayı dünya ekonomisi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada, Orta Asya ülkelerindeki son ekonomik gelişmeler ve bölgenin yönetim organlarının kısa ve orta vadede karşılaşılabilecekleri temel zorlukların belirlenmesini incelenecektir. Bu bağlamda çalışmada, bu temel zorlukların aşılabilmesi için bazı öneriler sunulmuştur. COVID-19 salgını sırasında, bölge ülkelerinde iyice ön plana çıkmış olan zorluklardan biri, belki de en önemlisi, kayıt dışı faaliyet gösteren işletmeler ve kayıt dışı istihdam sayılmaktadır. Ayrıca bu çalışma, bölge ülkeleri için açıklanan verilere göre maliyetlerini değerlendirerek sektör bazında tartışmaya amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, COVID-19 Pandemisi, Ekonomik Kriz

THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE ECONOMY OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract

The global COVID-19 epidemic has had significant negative effects on the economies of Central Asian countries, as it has in all countries of the world, and the economic well-being of the region has been put at risk. Today, the COVID-19 pandemic has become a global problem. For this reason, the world economy has almost come to a standstill. In this context, this study will examine the recent economic developments in the Central Asian countries and the identification of the main challenges that the governing bodies of the region may face in the short and medium term. In this context, some suggestions are presented in order to overcome these main difficulties in the study. During the COVID-19 pandemic, one of the challenges that has come to the fore in the countries of the region, perhaps most importantly, is informal businesses and informal employment. In addition, this study aims to discuss the costs on a sectoral basis by evaluating the costs according to the data announced for the countries of the region.

Keywords: Central Asia, COVID-19 Pandemic, Economic Crisis

1. GİRİŞ

Tıp alanındaki bilim adamları, koronavirüslerin (CoV), soğuk algınlığından Orta Doğu solunum sendromu (MERS-CoV) ve şiddetli akut solunum sendromu (SARS-CoV) gibi daha ciddi hastalıklara kadar çeşitli hastalıklara neden olan geniş bir virüs ailesi olduğunu ifade etmektedir. Koronavirüs (COVID-19) hastalığı, 2019 yılında Çin’de ortaya çıkmış ve daha önce insan ve yeryüzünde tanımlanmamış yeni bir hastalık türü olarak tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) verilerine göre, 15 Temmuz 2021 tarihine kadar, dünya genelinde COVID-19 hastalığı, 187 milyondan fazla kişiye bulaşmış ve 4 milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir. COVID-19 hastalığı ile ilgili son durum, DSÖ tarafından her geçen gün güncellenmektedir (DSÖ, 2021).

DSÖ 12 Mart 2020 tarihinde, COVID-19 salgını küresel çapta yayılması ve ciddiyeti nedeniyle resmi olarak “pandemi” ilan etmiştir. Pandemi, etimolojik olarak Yunanca “pandemos” kelimesinden gelir ve küresel bir salgın anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla, pandemi – dünyadaki tüm insanları ve kamuoyunu ilgilendiren bir kavramı ifade edebilen bir salgındır. Genel olarak, küresel çapta pandemi ilan etmek, sadece bir sağlık sorunu olmayıp, küresel düzeyde ekonomik, politik ve sosyal boyutları da yakından ilgilendiren bir sorun olması nedeniyle tarihi bir olay olarak kabul edilmektedir. COVID-19 salgını, dünyanın dört bir yanındaki insanların sağlığına, geçim kaynaklarına büyük zarar vermiştir. Orta Asya ülkelerinde ilk teyit edilen COVID-19 vakası 2020 Mart ayının ortasında rastlanmıştır (OECD, 2020).

COVID-19 sonrası gelecekte sosyal, siyasi ve ekonomik hayat tahmin edildiği gibi farklı eğilimler gösterecek olursa, 30 milyon nüfuslu şehirlerin geleceği daha da sorgulanacaktır. Modernizme direnen geleneksel toplumların kolektif yaşama değerleri daha tartışmalı hale gelecektir. Modernizmle başlayan bireyselleşme hızı artarken ulus devletler kendilerini daha fazla tehdit altında hissedeceklerdir. Dini topluluklarla aynı manevi değerlere sahip gruplar ivmelerini kaybedecek ve bireysel bir yapıya dönüşmeye başlayacaklardır. Ayrıca çok katlı binalar ve kalabalık şehirler gelişme hızlarını kaybedecek, mevcut temiz su şebekeleri ve

toplumun bir arada yaşadığı apartman yaşamı can güvenliği tehdidi nedeniyle sorgulanabilir hale gelecektir. Kalabalık şehirler sanayi devriminden sonra elde edilen önemini kaybetme eğiliminde olacağından, sosyal hayatta temizlik, sağlık ve hijyen önceliği olacaktır. Ayrıca, hem toplumlar hem de ülkeler bazı demokratik değerleri ve temel insan haklarını bozabileceklerdir. Dolayısıyla, artan güvenlik önlemleri ile otoriterlik yaygınlaşabilme ihtimali mevcuttur. Sağlık sektörünün geleceği, profesyonellerinin özlük ve mesleki hakları, hekimlerin hayati tehlike arz eden veya hayati önem taşıyan hastalıklarda tedaviyi reddetme hakkı gibi etik değerleri ve tedavi edilmeyen hastalıklar için hastanelerin kurulması temel konular arasında yer alacaktır ve büyük olasılıkla gelecek planlamaları dünya ekonomisine mal olacaktır (Açıkgöz ve Günay, 2020).

Ambalajsız gıdaların tüketilmesine ilişkin eski alışkanlıklar ve satış piyasası koşulları olduğu gibi sürdürülemez, besleyici gıdaların muhafaza ve ambalajlanması gibi yeni koruma mekanizmaları tüketicilere yeni maliyetler getirecektir. Temizliğe ve sağlığa gösterilen yüksek hassasiyetle, işlemler için dolaşan kağıt para ve madeni paraların geleceği de tartışılacak ve hükümetler yeni gümrük duvarları oluşturacaktır. Böylece ülkelerin ticaret miktarları ve hızları tehdit altında olacak ve hijyen standardını uyum sağlayan ülkeler rekabet avantajı elde edeceklerdir. Öte yandan küresel virüsler, COVID-19'da görüldüğü gibi insan ve dünya üzerindeki etkileri benzer şekilde çok yıkıcı olduğu için nükleer saldırı veya küresel terörizm gibi bir tehdit olarak görülecektir. Bu nedenle virüs saldırısı için biyolojik savunma sistemi veya altyapı geliştirebilecek ülkeler dünyada daha fazla güce sahip olacaktır. Ancak bu gücü ulusal ve emperyal amaçlarına ulaşmak için kullanacaklarsa, bu büyük ihtimalle ülkeler arasında daha da fazla eşitsizlik yaratacaktır (Açıkgöz ve Günay, 2020).

Günümüzde COVID-19 virüsünün yayılması, büyük ekonomik buhran gibi kademeli sonuçları olmaktadır. Ekonomik açıdan, ülkeler ani ve beklenmedik bir hastalığa yakalanırsa, ekonomik faaliyetlerdeki genel yavaşlama nedeniyle ülke geliri düşecektir. Ekonominin daralması, seyahat ve turizm sektörlerinin daralmasıyla başlayacaktır. Bunların yaygın sonuçları daha sonra tüm sektörlerde işten çıkarmalar ve iflaslar yoluyla toplam üretim ve tüketime zarar verecektir. İşsizliğin artması ve ekonomide ayakta kalabilmek için hükümetler ve merkez bankaları, tüketici talebini ve yatırımı artırmak için sırasıyla hükümet harcamalarını artırarak ve faiz oranlarını düşürerek müdahale edecektir. Bununla birlikte, pandemi hem ulusal hem de küresel ekonomi üzerinde sarmal etkilere sahip olduğundan, küresel bir hastalığın ekonomik maliyetlerini tahmin etmek artık belirsiz olacaktır. Bu da bir ülkedeki herhangi bir ekonomik şokun küreselleşmeyle bağlantılı artan ticari ve finansal bağlantılar yoluyla hızla diğer ülkelere yayılması anlamına gelmektedir (Lee ve McKibben, 2004).

COVID-19 pandemisinin etkisi gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini 2008 küresel mali krizinden daha fazla etkili olmuştur. Pandeminin etkisinden, gelişmekte olan ülkelere sermaye çıkışı, kredi maliyetlerinin artması, para birimlerinin değer kaybetmesi ve hammadde fiyatlarındaki düşüş nedeniyle ihracat kazançlarının kaybı yaşanmıştır.

Küresel ekonominin son 100 yılın en derin resesyonlarından birini yaşamasına neden olan COVID-19 salgınının ortasında, Orta Asya ekonomileri 2020'de %1,5'luk bir ekonomik gerileme yaşamıştır. Tahminlere göre, yeni bir koronavirüs dalgası nedeniyle, Orta Asya ekonomileri 2021'deki ekonomik toparlanmanın hızı beklenenden daha yavaş olacaktır.

Bu çalışmada, Orta Asya (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) ülkelerinin son gelişmelere kısa bir genel bakış sağlar ve dünyadaki durumu dikkate alarak bölgenin daha

da gelişmesi için tahmin sunmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Bankası, OECD, IMF gibi kurumlardan elde edilmiştir. Ayrıca, çalışmanın ana amacı, ele alınan bölgedeki kilit kalkınma sorunlarından biri olan ve COVID-19 krizi sırasında önemi daha da belirginleşen yönetim kalitesi, halkın güveni ve vatandaşların bir pandemi ile mücadelede başarılı olması için kritik bileşenleri incelenecektir.

2. ORTA ASYA'DA COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİ

Orta Asya ülkeleri, 2021 yılının dünyadaki yaygın koronavirüs pandemisinin ortasında gelişmektedir. Dünyanın birçok ülkesinde uygulanan geniş çaplı karantinalar, küresel ekonomide bir durgunluğa yol açmıştır. Ekonomik büyümenin yavaşlaması ve durgunluğu, üretimin askıya alınması, en büyük dış ticaret ortaklarında ve Orta Asya ülkelerinde sınırların kapanması, sosyo-ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilemiştir.

COVID-19 salgınının Orta Asya ülkelerinde ortaya çıkma ve yayılma zamanlaması, nüfus profilleri ve hareketlilik gibi ulusal koşullara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bölgedeki ülkeler, COVID-19'un yayılmasını kontrol altına almak için sınırların kapatılması, ek tıbbi tarama, sınır geçiş gereklilikleri ve diğer sınırlama önlemleri dahil olmak üzere nispeten hızlı bir şekilde katı önlemleri benimsemiştir. Bu önlemler genellikle, ulusal ve bölgesel değer zincirlerini olumsuz etkileyen sınır ötesi taşımacılık ve ticarete ek maliyetler ve gecikmeler içermiştir. Artan maliyetler, gecikmeler ve kesintiler önceden var olan bağlantı sorunlarını daha da kötüleştirmiştir. Bölge ülkeleri karantina amaçlı bazı önlemleri; sokağa çıkma yasakları, işyerleri, okullar ve halka açık etkinliklere kısıtlamalar getirilmiştir.

Bölge ülkelerinin çoğunda virüse karşı önlemler nispeten etkili olmuştur. Bu önlemlere rağmen, pandemi, bölge ekonomisine ağır bir darbe vurmuştur. Aslında, ekonomik yavaşlama, bölgede ilk vakaların kaydedilmeden önce bile kendini göstermeye başlamıştır. Bölgenin ekonomik büyümesi büyük ölçüde göçmen döviz transferi ve yer altı kaynakların ihracatına bağlıdır. Bu nedenle sınırların kapanması ve uluslararası talebin 2020 Şubat ayı gibi erken bir tarihte düşmesi, acil büyüme beklentileri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Aynı zamanda bazı ülkelerde üretim ve ihracat yapılarının görece düşük düzeyde çeşitlendirilmesi, özel sektörün küçük olması, işsizliğin ve ekonominin yüksek düzeyde kayıt dışı olması gibi sorunların varlığı, bu sorunları daha da zorlaştırmıştır. Özellikle devlet bütçesi üzerindeki beraberindeki baskı göz önüne alındığında, krizle mücadele etmek oldukça zor olmuştur (OECD, 2020).

1995'ten bu yana, bölgenin piyasa ekonomisine geçişiyle ilişkili durgunluktan bu yana Orta Asya'da ilk kez bir ekonomik durgunluk yaşanmaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) verilerine göre, bölge ekonomisi 2020 yılı ortalama %1,5 küçülmüştür. Grafik 1'e göre, bölge ekonomisi, 1998 Rusya mali krizinde, 2008 küresel finans krizinde, 2014-15 petrol fiyatlarındaki keskin düşüşte dahi COVID-19 krizindeki gibi ekonomik durgunluk yaşanmamıştır. Tahminlere göre, bölge ekonomisi için 2021'de hızlı toparlanma bekleniyor, ancak yeni enfeksiyon salgınları ve yeni karantina önlemleri durumunda büyüme önemli ölçüde yavaşlayacaktır.

Grafik 1. COVID-19, Orta Asya Ekonomisinin Reel GSYİH'sındaki Etkisi

Kaynak: Dünya Bankası (2020)

Orta Asya ülkelerinin dış ticarete bağımlılıkları dikkate alındığında, bölgenin ekonomik toparlanması büyük ölçüde küresel eğilimler tarafından belirlenecektir. OECD verilerine göre, 2020'de dünya ekonomisi ortalama %3,4 daralmıştır. Olayların temel senaryoya göre gelişmesi durumunda, küresel ekonomi 2021 yılında %5,6 ve 2022 yılında ise ortalama %4 oranında büyümesi beklenmektedir. Ticarete uzun süreli bir gerileme ve düşük küresel talep, özellikle ticarete konu olan sektörlerle (en önemlisi tarım, madencilik ve turizm) bağımlılıkları göz önüne alındığında, Orta Asya ekonomisi için bir darbe olacaktır.

Bölge ülkeleri gelirlerinin önemli bir kısmını kaybetmişlerdir. Kazakistan gibi hidrokarbon ihracatçısı, düşük petrol ve gaz fiyatları ve sınırların kapanması nedeniyle metalürji üretim ve ihracatını önemli ölçüde azaltmıştır. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın devlet bütçeleri, ticaret operasyonlarının azalması, Rusya, Kazakistan ve Türkiye'den işçi göçmenlerinin döviz transferleri önemli ölçüde düşmüştür. Bölge ülkeleri hükümet harcamalarını kesmek zorunda kalmıştır.

Rus rublesi ve Kazak tengesinin dolar karşısında değer kaybetmesi nedeniyle, ticaret ortakları Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın ulusal para birimleri baskı altına girmiştir. Ulusal para biriminin korunması, ülkelerin bütçelerine ek bir yük getirmiştir. Ayrıca, bu ülkelerde yüksek düzeyde dış borç mevcuttur, bu da ülkelerin yeni kredi alma kabiliyetini önemli ölçüde azaltmış ve dış kredilerin geri ödenmesiyle ilgili zorluklar yaşanmıştır.

Bölgedeki özel sektör, büyümeyi sağlamak için hala çok küçük ve zayıf kalmaktadır. Dahası, mevcut krizin etkisi, aslında özel sektörün büyümesi bir yana geri itme tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadır. Göçmenlerin döviz havale ve dış ticaret gelirleri olmadan iç tüketimi aynı seviyede tutmak, istihdamı korumak ve yatırım çekmenin imkansız olduğu düşünüldüğünde, beklentiler iç karartıcı görünmektedir.

Örneğin, GSYİH'sının neredeyse üçte birinin işçi dövizlerinden oluştuğu Kırgızistan'da, Rusya'nın ilk katı izolasyon önlemleri dönemini geçirdiği Nisan 2020'de, işçi döviz havale girişi %62 azalmıştır (National Bank of Kyrgyzstan, 2020). Daha sonra, döviz havaleleri nispeten toparlanma göstermiş, ancak bu keskin ve beklenmedik düşüş, ülkenin dış durumunun istikrarsızlığını bir kez daha göstermiştir. Rusya Merkez Bankası verilerine göre, bu durum Tacikistan ve Özbekistan'da da benzer olduğunu göstermektedir.

Aynı durum diğer birçok ülkeden gelen ticaret verileri için de geçerlidir. Örneğin, 2020'nin ilk yarısında Özbekistan ve Kazakistan'dan yapılan ihracat hacmi sırasıyla %22 ve %13 azalmıştır. İkinci bir darbe ise, COVID-19'un etkisi ile dünya petrol fiyatlarındaki düşüş ve OPEC+ anlaşmasıyla bağlantılı olarak üretimdeki düşüşle daha da kötüleşmiştir. Dar bir ihracat ürünleri yelpazesine ve dar bir ticaret ortakları çemberine sahip ülkeler için, dış talepteki düşüş özellikle maliyetli olmuştur (State Statistical Committee of Uzbekistan, 2020; QazTrade, 2020).

Orta Asya'daki ekonomik gerilemenin insani etkisi büyük olmakla beraber, bölge hükümetlerinin işletmeleri ve vatandaşları desteklemek için temel, dikkatlice düşünülmüş önlemler alınması gerekmektedir. Dünya Bankası'nın verilerine göre 2020'de yoksulluk sınırının altına düşecek olan Avrupa ve Orta Asya'daki 2,4 milyon insanın %58'i, yani yaklaşık 1,4 milyonu Orta Asya'da yaşamaktadır (Dünya Bankası, 2020). Birikmiş sorunun nerede ve hangi güçle kendini göstereceği, ulusal işgücü piyasalarının yapıları, kayıt dışı sektörün büyüklüğü ve kentleşme oranına bağlı olacaktır. İstihdamın üçte ikisinin hizmet sektörü tarafından sağladığı Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerde, izolasyon önlemleri ve perakende mal tüketiminin azaltılması, işgücü piyasasını ciddi sonuçlarla tehdit etmektedir. Bölgedeki tüm ülkeler zaten kötüleşen bir mali durumla karşı karşıyayken, yetkililerin düşük ücretli işçiler, gençler ve kadınlar da dahil olmak üzere en savunmasız gruplara ve devam edecek ek riskleri ve sorunlu sektörleri desteklemesi önümüzdeki yıllar da hesaba katmaları gerekmektedir (ILO, 2020).

3. EKONOMİK TOPARLANMAYA DOĞRU: BEKLEYEN ZORLUKLAR

Farklı ülkelerde COVID-19 pandemisi ile bağlantılı olarak benimsenen kamu politikası önlemleri birbirinden önemli ölçüde farklılık göstermekte ve birçok yönden hem hükümetin duruma ilişkin değerlendirmesini hem de finansal yeteneklerini yansıtmaktadır.

2021 - 22 yılları içinde Orta Asya ülkelerinin karşılaştacağı ekonomik ve sosyal sorunların çoğu OECD ülkelerinininkine benzer olacaktır. Ancak, bazı Orta Asya ülkelerindeki yüksek kayıt dışılığın yanı sıra, nispeten çeşitlenmemiş üretim ve ihracat yapıları, hükümetlerin krize tepki vermesiyle ortaya çıkan bir dizi zorluklar durumu daha da kötüleştirecektir. Bu zorluklar; işletmelerin ödeme gücünü koruyabilmek, çalışan vatandaşlar ve hane gelirleri desteklemek ve ticari açıklığı gidermek şeklinde olacaktır. Aynı zamanda, bölgesel ekonominin ve işgücü piyasasının uzun süredir devam eden yapısal eksiklikleri bir dizi sorunu daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu, kamu borcuna hizmet etme yükümlülüklerinin yerine getirilmemesi, bütçe fonu eksikliği ve yüksek düzeyde bir işgücü göçü riskidir. Bu ve buna benzer sorunlardan dolayı, Orta Asya hükümetleri, OECD devletlerine kıyasla krize yanıt vermek için daha kısıtlı finansal araçlara sahipler ve uluslararası piyasalarda borç almakta daha fazla zorluk yaşayacakları muhtemeldir (Gleason ve Gussarova, 2020).

OECD verilerine göre, daha sürdürülebilir bir ekonomik toparlanmanın altyapısını yaratmak için Orta Asya hükümetlerinin, koronavirüs pandemisinin daha da acil hale getirdiği beş yapısal zorluğu ele alması gerekecektir, bunlar:

- 1) Ticaret ve ulaşım bağlantılarının güçlendirilmesi;
- 2) Özel sektöre daha fazla odaklanan bir büyüme modeline geçmesi;
- 3) İşgücü piyasasının etkinliğini ve üretkenliğini artırması;
- 4) Göçmenler için koşulların iyileştirilmesi ve döviz havalelerin rasyonel kullanması;
- 5) Kamu borçlarının ve maliyesinin yönetiminin iyileştirilmesi.

Orta Asya ülkelerinin ekonomileri, nispeten küçük olmaları ve düşük çeşitlilik düzeyleri nedeniyle dış ticarete büyük ölçüde bağımlıdır. Bölge için ortalama dış ticaret cirosunun GSYİH'ya oranı %65'tir ve bu oran OECD ortalaması olan %58'in üzerindedir (Dünya Bankası, 2020). Bölge, coğrafi konum ve karayla çevrili olma durumu nedeniyle yüksek nakliye maliyetlerine sahiptir. Salgının tetiklediği küresel krizin, bölgesel ticaret için ciddi yansımaları olmuştur ve bu durum hem talep hem de tedarik zincirlerini etkilemiş durumdadır. 2020'de taşımacılığın yük devir hızı bir önceki yıla göre %53 azalmıştır (ITF, 2020).

COVID-19 pandemisi, karantina önlemleri ve sıhhi kısıtlamalarla birleştiğinde, ticari faaliyetler üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olmuş ve gelir kaybı, mağaza kapanışları, tedarik zinciri kesintileri, likidite kıtlığı ve işten çıkarmalarla sonuçlanmıştır. Gelecekteki epidemiyolojik duruma ilişkin belirsizlik ve ekonomik iyileşme beklentileri, insanların yarına olan güvenini hala zayıflatmakta ve yatırım çekmeye hiçbir şekilde katkıda bulundurmamaktadır. Çoğu Orta Asya ülkesinde, yerel ticaret odaları ve iş birlikleri tarafından yapılan araştırmaya göre, ticari işletmelerin %60 ila %80'i krizden ciddi şekilde etkilenmiştir. Krizin özel sektör ve özellikle darbeyi hafifletmek için daha az rezervi olan KOBİ'ler üzerindeki etkisi olmuştur ve devlet desteğini gerektirmiştir. En katı karantina önlemleri döneminde, bazı bölge hükümetleri, KOBİ'leri ve bireysel girişimcileri desteklemek için vergi ve mali önlemler, idari prosedürlerin ve gereksinimlerin basitleştirilmesi ve denetimlerin askıya alınması dahil olmak üzere önlem paketleri geliştirmiştir. Kriz karşıtı paketlerin ana unsuru, kapsamı ve ölçeği devlet bütçesinin olanaklarıyla belirlenen, hedeflenen kredi portföyleri, kredi garantileri, KOBİ'leri ve girişimcileri desteklemek için özel fonlar da dahil olmak üzere acil mali destek programları olmuştur. Bazı durumlarda vergilerden ve sosyal güvenlik katkılarından muafiyet getirilmiş - kamu hizmetleri ve kira ödemelerinde bir erteleme sağlanmıştır.

Bazı Orta Asya hükümetleri, COVID-19 pandemisinden kaynaklanan ekonomik serpinti başlar başlamaz işletmelere ve çalışan nüfusa doğrudan destek sağlamaya (ve işsizliği frenlemeye) başlamıştır. 2020 ilkbaharın sonlarında, COVID-19 durumu daha iyiye doğru değişmeye başladığında, Orta Asya ülkelerinin çoğu, mali zorluklar yaşayan nüfusun ve işverenlerin üzerindeki yükü hafifletmek amacıyla kısıtlamaları kaldırmaya başlamıştır. Ancak, yaz aylarında vaka sayısındaki yeni artış nedeniyle kısıtlayıcı önlemler yeniden başlamış ve insanlar yeniden işlerini kaybetmeye başlamıştır. Destek tedbirleri krizin işgücü piyasası üzerindeki etkisini yumuşatmış, ancak işsizliğin artmasını tüm bölge ülkeleri engellememiştir. Çoğu ülkenin ekonomisinde kayıt dışılık düzeyinin çok yüksek olduğu (özellikle kayıt dışı istihdam) Orta Asya'da serbest meslek sahipleri ve kayıt dışı sektör çalışanları zor zamanlar geçirmiştir (OECD, 2020).

Pandemi başlamadan önce Orta Asya ülkelerinin borç büyüklüğü genel olarak yeterli ve sürdürülebilir olarak değerlendirilmekteydi. Ancak kriz, devlet bütçesinden önemli harcamalar yapılmasını gerektirmiş ve daha da kötüsü, emtia fiyatlarındaki keskin düşüş ve yurt dışından gelen havalelerdeki düşüş nedeniyle bütçe gelirlerini önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur.

Ulusal para birimlerinin döviz kurlarını olumsuz yönde etkileyen ekonomik gerilemenin öngörülen riskleri artmıştır. Döviz kurunun değer kaybetmesi, bir yandan devletin ihracat gelirlerini vergisel olarak artırdığı için bir nimet olarak kabul edilebilirken, diğer yandan borç yükü artmış ve ülkenin toplam satın alma gücü düşmüştür. 2021 için, bölgedeki borç oranları artmış ve bunlara hizmet etmek için yapılan hükümet harcamaları en son verilere henüz tam olarak yansıyamamıştır. 2021-22 döneminde ödenmesi gerekecek olan kamu borcunun artmaya devam etmesi ve böylece bazı ülkelerde bütçe kapasitesinin sınırlandırılması ve temerrüt riskinin artması beklenmektedir. Bu büyüme, ekonomik toparlanma için yeni krediler, GSYİH'da bir daralma ve ulusal para birimlerinin değer kaybetmesi ile ilişkilidir - ve bu, küresel düşük faiz oranları eğilimine rağmen, borç servisi maliyetlerinin artan borca bağımlılığında bir azalmaya yol açmaktadır. Özellikle, bir borç krizi tehlikesi Tacikistan ve Kırgızistan'ı tehdit etmektedir (EBRD, 2020). Ancak Orta Asya'daki borç durumunun sürdürülebilirliği konusu sadece krizin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda devlet gelir yönetimi sorunu ve dar bir alacaklı çevresinin varlığı olarak da değerlendirilmelidir. Kriz, bölgedeki tüm ülkelerde hükümet bütçe gelirlerini önemli ölçüde azaltmıştır. GSYİH ve vergi gelirlerinin dinamikleri genel olarak benzerdir, ancak vergi gelirleri çok az veya negatif büyüme ile GSYİH'dan daha hızlı düşmektedir (Belinga vs., 2014). Özellikle, Orta Asya ülkelerinde bütçelere tüm vergi gelirlerinin ortalama %33,6'sını sağlayan katma değer vergisi (KDV), devlet gelirleri üzerinde orantısız bir şekilde güçlü bir etkiye sahiptir. Ayrıca petrol ve emtia fiyatlarının istikrarsız veya sürekli düşük olması, gelecekte Orta Asya ülkelerinin gelirlerini ciddi şekilde etkileyecektir.

Orta Asya ülkelerinin çoğunda insana yakışır işlerin olmaması, özellikle Rusya ve Kazakistan'a aktif emek göçünü teşvik etmeye devam etmektedir. Göç, menşe ülkelerdeki işgücü kaynaklarının hızlı büyümesinin yerel işgücü piyasası üzerindeki baskısını azaltmakta ve göçmenlerden gelen havaleler hem hükümet hem de haneler için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Daha önceki krizlerde, çok sayıda göçmen, Orta Asya ülkelerine, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan'a bir tür sosyo-ekonomik rezerv olarak hizmet vermiştir. Ancak 2020 yılı, COVID-19'un neden olduğu arz ve talep sorunlarının birleşimi, yerleşik modeli yıkmış, böylece göçmenleri, ailelerini ve toplumu derinden etkilemiş ve devlet için bir takım ek sorunlar yaratmıştır. Krizin ilk aşamasında, sınırların kapanması ve karantina nedeniyle ekonomik aktivitenin azalması, göçmenlerin çalışmak için yurtdışına seyahat etmelerini engellemiş, birçoğunun bulunduğu ülkelerin işgücü piyasalarında sınırlı fırsatlar ve göçmen bulma şanslarını azaltmıştır. Rusya'da bulunanlar ciddi sosyo-ekonomik sonuçlar yaşamış ve bu durum, ülkede resmi olarak istihdam edilen sakinlere kıyasla göçmenlerin istisnai savunmasızlığının altını çizmiştir. Rusya'daki Orta Asyalı göçmenlerle ilgili bir ankete göre, katılımcıların %40'ı işini kaybetmiş ve %75'i ücretsiz izne gönderilmiş, bu oran Rus vatandaşları için sırasıyla %23 ve %48'dir (Gurevich ve Kolesnikov, 2020). Aynı zamanda, kötü barınma koşulları, sağlık hizmetlerine sınırlı erişim ve yüksek düzeyde kayıt dışılık, yurtdışında kalan göçmenler için yalnızca güvencesiz ekonomik koşullar değil, aynı zamanda göçmenlerin %90'ından fazlasının kayıt dışı istihdam olduğu varsayıldığında sağlık riskinin artması anlamına da gelmektedir (Rocheva ve Varshaver, 2017). Ülkelerine dönmeye çalışan göçmenler, karantina önlemleri nedeniyle yeni sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'daki Tacik göçmenlerle yapılan bir ankette, %46'sı Tacikistan'a dönemediklerini ve Tacikistan'da kalıp Rusya'ya dönmek isteyenlerin %80'inin buna izin verilmediğini bildirmiştir. Sınırların kapatılması bir dizi sosyal ve organizasyonel sorun yaratmış; genellikle geçici kamplarda

yaşayan binlerce göçmen sınır kontrol noktalarında durdurulmuş ve orada beklemeye zorlanmıştır. Kazak makamları, Kazakistan topraklarından kara taşımacılığı ile göçmenlerin Rusya'dan Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a dönebilmeleri için periyodik olarak sınırlarını açmıştır (Gershkovich, 2020).

Elbette, bölgesel hükümetlerin krizle başa çıkmak için farklı ama yine de sınırlı araçları olmuştur. Örneğin, Kazakistan Ulusal Petrol Fonu pandemi ile başa çıkmak için 10 milyar ABD doları ve istihdamı canlandırmak için 740 milyon ABD doları tahsis etmiştir. Özbekistan, karantinanın ilk ayında COVID-19'un etkisini dengelemek için 1 milyar ABD doları tahsis ederken, Kırgızistan ve Tacikistan'da kamu borçlanmasının sınırlı kapsamı, sağlam teşvik önlemlerinin önünde önemli bir engel teşkil etmiştir (Gleason, 2020). Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın finansal ihtiyaçlarına yanıt olarak Asya Kalkınma Bankası (ADB), pandeminin ekonomik etkisini ele almak için yaklaşık 700 milyon ABD doları tahsis etmiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF), kriz karşıtı önlemler için Özbekistan'a 375 milyon ABD doları ödeyeceklerini açıklamıştır (IMF, 2020).

Bölge ülkeleri ayrıca, yakın gelecekte sürekli değişim ve genişlemeye tabi olacak olan pandemi ile mücadele için geniş kapsamlı bir dizi önlem açıklamıştır (Tablo 1). Dört ülkedeki benzer destek önlemleri, krizle mücadelede bölgesel bir yaklaşımdan bahsetmeyi mümkün kılmaktadır. Hükümetler salgına karantina uygulayarak, sağlık sektörüne fon aktararak, küçük ve orta ölçekli işletmeleri ve büyük şirketleri hedef alan önlemler olarak, vergi ve kredi geri ödemelerini askıya alarak bazı teşvikler yapmıştır. Bölgede alınan kriz karşıtı önlemler pandemiyle mücadele için yeterliydi; yine de diğer ülkelere kıyasla “benzersiz değillerdi” (Radjabov, 2020).

Tablo 1. Orta Asya Ülkelerinde Kriz Karşıtı Önlemler

Başlıca destek önlemleri	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Özbekistan
Mali teşvik (GSYİH'nın yüzdesi)	9	0.1	-	1.5
Mali teşvik (milyar ABD doları)	10	0.1	İlk önlemler	1
Likidite destek önlemleri	Evet	Evet	Kısmen	Evet
Vergi tatilleri ve diğer önlemler	Evet	Evet	Kısmen	Evet
Kredi geri ödemelerinin askıya alınması	Evet	Evet	-	Evet
Karantina önlemleri	Evet	Evet	Kısmen	Evet
Tıbbi önlemler	Evet	Evet	Kısmen	Evet
Dış donör destekler	Orta	Çok yüksek	Çok yüksek	Yüksek

Kaynak: OECD (2020); ADB (2020)

Pandeminin bölge için ekonomik sonuçlarının ve maliyetlerinin tam ölçeğini tahmin etmek oldukça zordur. Bununla birlikte, iddia etmesi nispeten kolay olan şey, krizin yalnızca benzersiz bir aksama değil, aynı zamanda bölge için Orta Asya'nın tam teşekküllü piyasa reformlarını tamamlamasına yardımcı olabilecek oyunun kurallarını değiştiren reformları uygulaması için bir fırsat da temsil ettiğidir.

Kazakistan hükümeti, Orta Asya ülkeleri arasında en kapsamlı kriz karşıtı önlemleri alan ülkedir. Kazakistan hükümeti, sosyal korumayı güçlendirmek ve girişimcileri, özellikle KOBİ'leri desteklemek için 10 milyar ABD doları (GSYİH'nın neredeyse %9'u) kriz karşıtı

paket geliştirerek pandemiye hızlı yanıt vermiştir. Hükümet ve Merkez Bankasının ortak eylem planı, vergilendirme, dijital teknolojiler, kamu-özel ortaklıklar ve yatırım mevzuatlarının reformu ile ilgili bir dizi ek önlem sağlanmıştır. Ayrıca, işletmeler için finansman ve tercihli kredi programlarının genişletilmesini içeren Ekonomik Büyümenin Geri Kazanılması bir plan hazırlanmış ve İstihdam Yol Haritası programı ilave edilmiştir. Resmi istatistiklere göre bugüne kadar 750.000'den fazla kişiye istihdam ve yaklaşık 4.6 milyon kişiye maddi yardım sağlamıştır. 2020 Eylül ayı itibarıyla bankalar KOBİ'lere toplam 386 milyon ABD doları (160 milyar KZT) tutarında imtiyaz kredisi ve 1.6 milyondan fazla vatandaş ve 11.000 KOBİ kredi ödemeleri için erteleme almıştır. Ayrıca, 270.000'den fazla işletme ve bireysel girişimci vergi teşviki almıştır (Dünya Bankası, 2020).

Kırgızistan hükümeti, 2020 Nisan ayında iş ortamını geliştirmeye yönelik tedbirler sağlayan “Yeni Ekonomik Özgürlük ve Kalkınmaya Doğru” eylemini kabul edilmiş, ardından kriz karşısı bir fon oluşturmuştur. Fon, ticari kuruluşlara geçici vergi ve borç servisi avantajları ve ihracata yönelik KOBİ'lere ek mali teşvikler sunmuştur. Nüfusun yoksul ve sosyal açıdan dezavantajlı grupları, neredeyse tamamen sosyal fonun aylık yardımlarına bağlı kalmıştır. Hükümet, kış aylarında özellikle yoksulları etkileyen fiyat artışını telafi etmek için kömür fiyatlarını düzenlemeyi çalışmıştır. Kırgızistan Merkez Bankası, döviz rezervleri satarak ve yerel altın satın alarak ülkenin finansal sistemindeki değişikliklerin etkisini azaltmaya çalışmıştır. Hükümet, ülkenin devlet bütçesini desteklemek ve borç ödemelerini yeniden yapılandırmak için dış yardımlara, özellikle Dünya Bankasından çekmeye çalışmıştır. Diğer kalkınma ortakları da Kırgızistan'a destek tekliflerinde bulunmuş, ancak Ekim ayında ülke çapındaki olağanüstü durumundan dolayı, artan ekonomik gerilimler, borç revizyonları ve yardım konusundaki belirsizlikler, durumu iyice etkilemiştir.

Tacikistan hükümeti, salgının ülke ekonomisine tehdit oluşturduğu gerçeği oldukça geç fark edilmiştir. Ancak şimdiye kadar hükümet özel işletmeyi ve nüfusu desteklemek için bir dizi önlemler almıştır. Dış risklerin ülke ekonomisi üzerindeki etkisini azaltmayı amaçlayan eylem planının uygulanmasına devam edilmektedir. Destek programının ana fikirleri, gıda güvenliğini ve sürekli talep gören mallar için fiyat istikrarını sağlamak, zamanında sosyal yardım sağlanmasını sağlamak ve nüfusun sosyal açıdan savunmasız gruplarını desteklemek olmuştur. Aynı zamanda, hükümet, KOBİ'ler için bir dizi vergi teşviki, işletmelerde (vergiler hariç) denetimlerin ertelenmesi ve uluslararası finans kuruluşlarından mali yardım alınması dahil olmak üzere özel sektöre ve hane halklarına bazı yardımlar sağlamıştır. Buna ek olarak, hükümet konut ve toplum hizmetleri tarifelerinde artış da dahil olmak üzere bir dizi planlı değişikliğin uygulanmasını ertelemiş ve kredilerin yeniden yapılandırılması ve ticari bankalara faiz ödenmemesi nedeniyle yaptırımların kaldırılması emrini vermiştir.

Özbekistan hükümeti, krize tepkisi hızlı ve ülke ekonomisini vuran şokun ciddiyetine paralel olmuştur. Acil sosyal ihtiyaçları, iş desteğini ve istihdamı karşılamak için 1 milyar ABD doları (10 trilyon Özbek Somu veya GSYİH'nın %1,5'i) tutarında bir Krizle Mücadele Fonu oluşturulmuştur. 2020 Şubat ayından bu yana, sosyal yardımları ve asgari ücreti artırmak için GSYİH'nın yaklaşık %2,5'ine eşdeğer bir miktar harcanmıştır (OECD, 2020). Mayıs ayında kısıtlamaların erken kaldırılmasının ve ardından pandemideki artışın ardından Özbekistan karantina önlemlerini ve sıhhi kısıtlamaları yeniden uygulamaya koyulmuştur. Yaz boyunca, esas olarak krizle mücadele paketinden alınan önlemlerin bir uzantısı ve nüfusa koşulsuz maddi yardım hacminde bir artış şeklinde ek destek önlemleri geliştirilmiştir. Resmi verilere göre, 2020 Temmuz ayı, ekonomi sektörlerine 2.3 trilyon Som tutarında vergi teşviki sağlanmış ve

Ağustos ayı sonuna kadar 6,1 milyar ABD doları harcanmıştır. Fonlar, esas olarak, Krizle Mücadele Fonu aracılığıyla sağlanan nüfusun ve iş dünyasının gelir düzeyini korumak için kullanılmıştır. Eylül ayı başlarında hükümet, merkezi görevleri yatırımları ve dış ekonomik faaliyeti yeniden canlandırmak ve daha fazla ekonomik reform için koşullar yaratmak olan 2020-2021 için büyük ölçekli bir kriz sonrası programını onaylamıştır. Eylül ayı başlarında Özbekistan hükümet, 2020-2021 için büyük ölçekli bir kriz sonrası programı onaylamış ve programın ana görevi, yatırımın ve dış ekonomik faaliyetlerin restorasyonu ve daha fazla ekonomik reform için koşulların yaratılması olmuştur. Plan iki aşamada uygulanacaktır: 2020'nin sonuna kadar - istikrar ve toparlanma büyümesi, 2021'de - yapısal reformların devamı şeklindedir (Government of Uzbekistan, 2020).

SONUÇ

COVID-19 pandemisi, Orta Asya ülkelerine, neredeyse 30 yıllık bir piyasa geçiş sürecini yaşanmamış gibi ve yenilenmiş bir geçiş kapısı açmış durumdadır. Pandemi, bölgesel ekonomilerin direncini test etmiş ve piyasa kurumlarına tam ölçekli bir geçişin tamamlanmadığı ve kırılgan bir ekonomileri olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Kazakistan doğal kaynak ihracatına bel bağlamış durumda, Kırgızistan ve Tacikistan göçmen havalelerine bağımlı ve Özbekistan ise kendi kendini idame ettiren ekonomik kurumların eksikliği, rekabetçi olmayan girişimlerle birleştiğinde, ülke ekonomisi için büyük kayıplara neden olmuş durumdadır. Kronik olarak yetersiz finanse edilen sağlık sektörlerinin pandemi ile tam olarak baş edememesi nedeniyle pandemi ile mücadeleye ilişkin maliyetlerin aşırı olduğu ortaya çıkmıştır. Aslında, sağlam sağlık sistemleri oluşturmak, maalesef Orta Asya ülkelerinde uzun süredir kalkınma öncelikleri arasında yer almamaktadır.

Pandemi, tüm Orta Asya ülkelerinde ortak olan bir temel dezavantajı ortaya çıkarmış durumdadır. Kriz öncesi döneminde bu konu o kadar dikkat çekici olmasa da, COVID-19 döneminde kayıt dışı ekonominin tüm dezavantajlarını ortaya çıkarmış durumdadır. Aslında, hükümetler hasarın tam boyutunu hesaplayamamış, kayıt dışı ekonomide faaliyet gösteren kurum ve kişilere yeterli yardım ve desteği sağlayamamıştır. Kayıt dışı ekonomideki aktörler, pandemi patlak vermeden önce çeşitli başarılarla günlük olarak kendilerini koruyabilmişler. Ancak, izolasyon ve kısıtlamalar başladıktan sonra kayıt dışı aktörler, kayıt dışı olduklarından dolayı hükümetin KOBİ'ler için ilan ettiği destek paketlerinden yeterince faydalanmamıştır. Bu durum, hem hükümetin hem de kayıt dışı sektörün karşılıklı olarak kabul edilebilir bir çözüm bulma ihtiyacını ortaya koymuş ve kayıtlı bir sektöre geçiş için bir fırsat oluşturmuştur. Şaşırtıcı bir şekilde, bugüne kadar, hükümetler bu fırsattan yararlanmak ve kayıt dışı sektörü resmileştirmeye itecek bir söylem oluşturmak için yalnızca birkaç girişimde bulunmuştur.

Bölgenin ekonomik kalkınması için üç senaryo üzerinde incelediğimiz zaman, en çok “korumacı” senaryosu tercih edilmektedir. Bölge hükümetleri, ekonomilerini mümkün olan en kısa sürede ayağa kaldırmalarını sağlayacak kısa vadeli faydaları tercih edilmekte ve bu tercihler kısa vadede faydalı görünüyorsa da, uzun vadede olumsuz sonuçlarla dolu olabilmektedir. İkinci senaryo ise “sektörel çeşitlendirme” senaryosudur. Mevcut ekonomik kriz, bölge ülkeleri için ekonomilerinde çeşitlendirme fırsatı oluşturmuş durumdadır. Sektörel çeşitlendirme kısa vadede riskli görünüyorsa da orta ve uzun vadede ekonomik kalkınmaları için ciddi bir şekilde faydalı olabilmektedir. Son olarak, bölge de en az tercih edilen senaryolardan biri de “serbest piyasaya geçiş” senaryosudur. Bu senaryonun uygulanabilirliği daha az olası görünmektedir.

Bu senaryolar altında bölgeselleşmeye gelince, kısa vadede, Kazakistan ve Özbekistan'ın içe dönük yaklaşımları ve korumacı önlemleri açısından daha düşük düzeyde ekonomik bölgeselleşmeye yol açacağı, Kırgızistan ve Tacikistan ise kısıtlı iç fırsatların boşluklarını doldurmak için daha fazla bölgeselleşme arayışında olacağı gibi görünmektedir.

Böylece, bazı bölge ülkeleri korumacı bir politikayı tercih edilmesiyle birlikte, COVID-19 kapsamındaki Orta Asya ekonomileri, pandemi ışığında bir fırsattan ziyade bir krize tabi olacaktır. Bununla birlikte, tüm hükümetler (veya bazıları) kuruluşları ve bireyleri kayıt dışı ekonomiden çıkarmayı ve kayıt dışı ekonominin önemli bir bölümünü resmileştirmeyi başarabilirse, pandemiye kısmen fırsata çevirmiş ve bunun sonucunda piyasa ekonomisini güçlendirmiş olacaktır. Bunun gerçekleşmesi için "özel sektörü serbest bırakılmalı, büyümesine izin verilmeli ve ekonomik toparlanmaya ve istihdam yaratılmasına tam olarak katkıda bulunmasına izin verilmelidir". Bu nedenle, Orta Asya hükümetleri, kriz karşıtı önlemler ve hafifletme stratejilerinin ülkeye özgü olması ve Orta Asya'da ve küresel olarak daha güçlü kurumlar inşa ederek ve yönetişimi geliştirerek uzun vadeli ve sürdürülebilir etki üretmeyi hedeflemeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Ö. & Günay, A. (2020). The early impact of the Covid-19 pandemic on the global and Turkish economy. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 50, 520-526.
- ADB (2020). <https://www.adb.org/>
- Belinga, V., Dora, B., Ruud de M. & John, N. (2014). Tax Buoyancy in OECD Countries. *IMF Working Paper*. WP/14/110.
- DSÖ (2021). <https://www.who.int/>
- Dünya Bankası (2020). <https://worldbank.org/>
- EBRD (2020). <https://www.ebrd.com/>
- Gershkovich, E. (2020). Six Months Into Pandemic, Migrant Workers in Russia Live in Makeshift Camps as They Wait to Go Home. *The Moscow Times Independent News From Russia*.
- Gleason, G. (2020). Post-Pandemic Central Asia: Moving Beyond 'Helicopter Money. *The Diplomat*, May 20, 2020.
- Gleason, G. & Gussarova, A. (2020). COVID-19's Long-Term Implications for Central Eurasia. *Diplomatic Courier*.
- Government of Uzbekistan (2020). <https://www.gov.uz/>
- Gurevich, V. & Kolesnikov, A. (2020). Monitoring of the Economic Situation in Russia. *Gaidar Institute for Economic Policy*.
- ILO (2020). <https://www.ilo.org/>
- IMF (2020). *IMF Executive Board Approves a US\$375 Million Disbursement to the Republic of Uzbekistan to Address the Impact of the COVID-19 Crisis*.
- ITF (2020). <https://www.itfglobal.org/>

- Lee, J. & McKibben, W. (2004). Globalization and Disease: The Case of SARS. *Cambridge MA, USA: MIT Press.*
- National Bank of Kyrgyzstan (2020). <https://www.nbkr.kg/>
- OECD (2020). *COVID-19 Crisis Response in Central Asia*. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19).
- OECD (2020). *COVID-19 in Central Asia: Economic Recovery and Challenges Ahead*.
- QazTrade (2020). <https://qaztrade.org.kz/>
- Radjabov, B. (2020). Post-COVID-19: Challenges and Opportunities for Central Asia. *Central Asia-Caucasus Analyst*, June 4, 2020.
- Rocheva, A. & Varshaver, E. (2017). Gender Dimension of Migration from Central Asia to the Russian Federation. *Asia-Pacific Population Journal*, Vol. 32/2.
- State Statistical Committee of Uzbekistan (2020). <https://www.stat.uz/>